ਉੱਤਰ => ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਦਾਰ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੇ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਗਨ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦਾਤ ਫ਼ਕੀਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਜੋੜ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। "ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ" ਅਨੁਸਾਰ, :-

"ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਸਮੁੱਚੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ।"

ਸਮੱਚਾ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਸੂਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਾਲਾ ਕੱਪੜਾ'। "ਪਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਾਲੀ ਉੱਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਪੈ ਗਿਆ।" 'ਸੂਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ :-

ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਹੋਂਦ, ਗਿਆਨ, ਕੀਮਤਾਂ, ਕਾਰਣਾਂ, ਮਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਿਤਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਆਮ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ (Philosophy) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ('ਫਿਲੋਸਫੀਆ') ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ: "ਅਕਲ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ।" ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

"ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।"

ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ- ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਬਟਾਲਵੀ, ਵਜੀਦ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਰ ਸ਼ਾਹ ਜਲੰਧਰੀ, ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਬਾਦਤ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ "ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਬਾਦਤ ਹੈ। ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੁੱਚੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਕਾਂਡ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਇਕ- ਮਿਕ ਹੋਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇ - ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰੀਵ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ :—

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਬਾਣੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਤਰਮਨ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਰਹੱਸ :—

ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਇੱਕੋ ਸਾਈਂ
ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖ ਸੁਣਾਈਂ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ :—

ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮੁਰਸ਼ਦ / ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਦਰਵੇਸ਼ੀ' ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੀ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

> ਅੰਦਰ ਬੂਟੀ ਮੁਸ਼ਕ ਮਚਾਇਆ, ਜਾ ਫੁੱਲਣ
> ਪਰ ਆਈ ਹੂ।
> ਜੀਵੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਾਮਲ ਬਾਹੂ, ਜੈਂ ਇਹ
> ਬੂਟੀ ਲਾਈ ਹੂ।

⇒ **ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :–** ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਇਸ਼ਕ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ' ਲਈ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ' ਅਤੇ 'ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ~~ਡਾ. ਜਸਤਮ~~

⇒ **ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :–**

> ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵੱਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਰਾਂਝਾ' ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਣ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

> ਨੀ ਮਾਏ, ਮੈਨੂੰ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਆਖ ।।1।।
> ਰਾਂਝਣ ਮੈਂਡਾ, ਮੈਂ ਰਾਂਝਣ ਦੀ, ਖੇੜਿਆਂ
> ਨੂੰ ਕੂੜੀ ਝਾਕ ।।2।

⇒ **ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :–** ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ "ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੂਜੀਆਂ ਤੁਰ ਕੇ ਮਜ਼ਾਜੀ ਅਤੇ ਹਕੀਕੀ ਅਵਸਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੋਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਗੈਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਜਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਤੀਖਣ ਵਰਣਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਤੜਫ਼ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਰਹਨ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਸਜਨ ਬਿਨ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ।
ਮਾਸ ਝੜੇ ਝੜ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ, ਕਣ ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ।
ਇਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆ ਛੁਪਦਾ ਨਾਹੀਂ, ਬਿਰਹੋਂ ਤਣਾਵਾਂ ਗੱਡੀਆਂ।

ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਬਿਰਹਾ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਿਰਹਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਿਰਹਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਿਰਹਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ :-

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਰਸ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਡੰਬਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲ਼ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਨਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

> ਅਲਫ਼ ਅੱਖੀਂ ਲਾਅਨਤ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਈਂ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾਰਾਂ ਹੂ।
> ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਬਾਹੂ ਲੈਣ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਹੂ।

ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :-

ਸਮੁੱਚੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੈਅ-ਗ੍ਰਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮਾਈ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

=> ਡਾ ਮਨਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ :—

> "ਮੌਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਗਹਿ-ਬੋਧ ਉਜਾਗਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੌਤ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਿਆਗ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਕਲਾਮ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਇਸੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪਵੇ। ਜਿਵੇਂ :—

> ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ॥
> ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ ॥

=> ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ :—

ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਕੌਸ਼ਿਕ :—

> "ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਚੰਗਾ ਵਤੀਰਾ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਚਰਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ~~ਸਮ~~ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਕੋਲੋਂ ਲੈਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

> ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥
> ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥

⇒ **ਨਿਚੋੜ** :- ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਇੱਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਇਸ਼ਕ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਬਿਰਹਾ, ਮੌਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।